

Бранислав Бурђев

ЦРНОГОРСКЕ СПАХИЈЕ

Први дио

ПРВЕ ЦРНОГОРСКЕ СПАХИЈЕ У XV И XVI ВИЈЕКУ И ЊИХОВ НЕСТАНАК

Положај Црне Горе под турском врховном влашћу, у раздобљу од успостављања турске власти (1496) до пред крај XVII вијека (1688), када Црногорци на свом заједничком збору на Цетињу збацују турску власт,¹ није био увијек исти. Однос турске власти према Црној Гори по својим одликама дијели се на ова три раздобља:

1) Положај Црне Горе непосредно послје пада (1496) до доласка Скендер-бега Црнојевића и проглашења Црногораца фелурицијама (1513),

2) Црна Гора као област са фелурицијским статусом становништва у XVI вијеку и

3) Аутономија Црне Горе изражена као етнархија у XVII вијеку.²

¹ У трећој књизи *Историје Црне Горе* (стр. 185—186) Г. Станојевић изражава сумњу да је тај збор на Цетињу одржан, сматра да је владика Висарион у своје писмо од 8. нов. 1688. то унио да би „личну замисао поткријепи вољом народа“. Станојевићеве аргументи за такву тврдњу не могу опстати.

² У својој књизи *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку* (Сарајево 1953) дао сам прве формулације развика аутономије Црне Горе под турском влашћу. Касније сам у више својих радова разрадио тај проблем. Коначно сам дошао до резултата да развика аутономије Црне Горе под турском влашћу има за подлогу развика етнархије у Црној Гори. То сам споменуо у расправи *Значај Црногорског збора у XVII веку* (Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама, Посебна издања Балк. института, књ. 1, Београд 1974, 269—299).

У првом и трећем раздобљу, како извори свједоче, било је домаћих *спахија* који су према турској власти били представници народа, а у изворима о другом раздобљу нема спомена о домаћим спахијама. Зашто је то тако не да се објаснити само промјенама које су потицале од стране турске државе, него је потребно да се узме у обзир и друштвена структура Црне Горе, прожимање основне војнодемократске структуре земље феудалним и полуфеудалним елементима и промјене које су током времена настајале у том односу.

У овом раду се појава и значај црногорских спахија посматрају у вези са положајем Црне Горе према врховној турској власти, али и са промјенама у структури земље Црне Горе у то вријеме. У први ред долази разјашњење настанка, улоге и значаја црногорског спахије у XVII вијеку, јер се та функција појављује у вези са развитком аутономије Црне Горе у то доба. Томе ће бити посвећен други дио ове расправе. Потребно је прије тога разјаснити што значи положај домаћих спахија последње деценије XV и првих деценија XVI столећа, када су у Црној Гори постојала у прво вријеме двојица спахија, па затим један. Томе, као и нестанку спахија у животу Црне Горе за вријеме Скендер-бега Црнојевића, биће посвећен овај први дио рада.

ЦРНОГОРСКЕ СПАХИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ НЕПОСРЕДНО ПОСЛИЈЕ УСПОСТАВЉАЊА ТУРСКЕ ВРХОВНЕ ВЛАСТИ

Послије припајања дотада вазалне Црне Горе земљама под османском влашћу, након бјекства Бурђа Црнојевића (1496), приликом првог турског пописа „Црнојевића земље“ (Çirn ili) — како је зову први турски пописивачи³ — уписана су 53 човјека као *муселеми* (müsellem), од пореза и дажбина ослобођени баштинници, и два човјека као *спахије*. Та двојица спахија су били домаћи великаши, јер су у канун-нами дефтера за Црногорски санџак из 1523. године — гдје је напоменуто да су забиљежени приликом првог пописа — споменути заједно са муселемима и имају исту дужност као муселеми. Јасно је да је ријеч о домаћим спахијама, а не о турским.⁴ Уосталом, то није било

³ Дефтер првог пописа Црне Горе није сачуван, него су пописивачи у уводном дијелу пописа Хота, Куча, Пипера и Климената од 5. марта 1497. споменули да су добили султанову заповијест, кад су пописивали „Црнојевића земљу“ (Çirn ili), да напишу нахије Хоте, Куче и Пипере, нахија Клименти је касније признала турску власт (види: *Радови Научног друштва БиХ II*, Сарајево 1954, 166, 173).

⁴ Друга одредба о муселемима у канун-нами дефтера из 1523. гласи у преводу: „Раније, при попису вилајета, била су заведена ради царске службе педесет и три човјека као муселеми и два човјека као спахије. Сада је тридесет и шест људи уведено као муселеми. Њихова је служба скупљање добра царског и служба на соланама“. А одредба о муселемима у саставу текста канун-наме гласи: „Раније су била именована педесет и три човјека као муселеми ради скупљања харача споменути ливе. Сада

нешто изузетно. И у другим областима, кад су пале под турску власт, домаћим великашима, уколико су ту власт признали, нарочито ако су имали извјесних заслуга за њено успостављање, призната су добра која су догле држали као спахилуке. У околини Црне Горе у извјесним областима, а нарочито гдје су се почела развијати племена, приликом успостављања турске власти, неким војводама и кнезовима је признат статус спахија.⁵

Пописивачи из 1523. године, који су саставили једини очувани катастарски дефтер за Црну Гору из времена Скендер-бега Црнојевића (дефтер из 1521. није катастарски дефтер, већ попис за султана прикушљеног прихода од филурије, харачки дефтер), преузели су податке о бившим црногорским спахијама, којих последије доласка Скендер-бега у Црној Гори више није било, из дефтера који је Скендер-бег дао да се напише приликом свога доласка за санџакбега, из Скендер-беговог дефтера — како га ја називам. Прва канун-нама у дефтеру из 1523. године у свом основном дијелу садржи текст канун-наме из Скендер-беговог дефтера у који су унесене само нове одредбе о такозваним „дразним баштинама“, а придодате су завршне одредбе које такође потичу из Скендер-беговог дефтера. Друга канун-нама у дефтеру из 1523. године која се односи на казне и глобе у цијелости је пренесена из Скендер-беговог дефтера. Као што сам то у својим ранијим радовима показао, анализом текста тих канун-нама могуће је врло једноставно добити приближан текст канун-наме Скендер-беговог дефтера.

Као и сваки други турски катастарски дефтер, и дефтер за Црногорски санџак из 1523. године преноси одредбе из „старог дефтера“, из дефтера који му претходи, или спомиње старе одредбе ако их мијења, кад је то било од султана наређено. Скендер-бегов дефтер, који се није очувао, био је стари дефтер за пописиваче из 1523. године, а у њему су опет биле пренесене одредбе из дефтера који је њему био „стари дефтер“. То је био дефтер првог пописа Црне Горе. Осим тога, у Скендер-бегов дефтер су се морале унијети промјене које су настале увођењем филурицијског статуса за све становништво Црне Горе. У канун-нама Скендер-беговог дефтера споменуће су раније одредбе првог турског пописа које се укидају, а неке одредбе из првог пописа, које су остале у важности, преко Скендер-беговог дефтера

је именовано тридесет и шест људи као муселеми и сваки је на свом мјесту заведен под називом „муселем“. Умјесто својих дажбина, они врше службу помажући при скупљању главарине (сізуе) и долазећи на Црнојевића солане“. — Б. Бурђев—Л. Хациосмановић, *Два дефтера Црне Горе из времена Скендер-бега Црнојевића*, св. II, Сарајево 1973, 78—79, 86—87.

⁵ У Пиперима су 1497. уписана тројица спахија: Божидар Вукотин, добро познати војвода Пипера из народног предања, Радул Вукашинов и Вук Бурђев. — S. Pulaha, *Le cadastre de l'an 1485 du sandjak de Shkoder, Tigrana* 1974, 373—382 (турски текст).

доспјеле су, као и оне које се наводе као укинуте, у канун-наму дефтера из 1523. године.⁶

Катастарски дефтери осим тога преносе из „старог дефтера“ податке о уписима добара, чифтлика и баштина. Уосталом, то је сасвим природно, јер је постојала повезаност између „старог дефтера“ (defter-i atik) и „новог дефтера“ (defter-i cedid); стари дефтер је служио новом попису као подлога. Дефтер из 1523. преноси неке уписе из Скендер-беговог дефтера, а овај из дефтера првог пописа. Дефтеру из 1521. године, који је попис прикупљеног султановог прихода од филурије, служио је Скендер-бегов дефтер такође као подлога.

Преносећи текстове и подтаке из старијих дефтера, па тиме и неке одредбе из првог пописа Црне Горе, канун-нама дефтера из 1523. и уписи неких добара и баштина у дефтерима из 1521. и 1523. године дају податке од огромне важности који нам омогућавају да сазнамо много тога о стању у Црној Гори под турском влашћу прије доласка Скендер-бега Црнојевића и о промјенама које су настале његовим именовањем за црногорског санџакбега. Канун-нама из 1523. године — а на том мјесту преноси текст канун-наме Скендер-беговог дефтера од ријечи до ријечи, и то изричито каже — свједочи да су приликом успостављања турске власти у Црној Гори били уведени редовни османски порези и дажбине, харач, ушур (десетина), испенце и остале дажбине. Тако је то остало до доласка Скендер-бега, када су ти порези и дажбине укинута и заведена филурија „по влашком обичају“ (adet-i eflakiye üzere) за читаво становништво Црне Горе,⁷ осим за *муселеме*, који су били ослобођени од пореза и дажбина, и за манастирска имања, којима је одређено плаћање одсјеком (ber vech-i maktu').⁸ Али на хаса добрима „припадника династије Црнојевића“ (veled-i Ćirne) остало је све онако како је било за вријеме првог пописа. Као стара породична добра династије Црнојевића та хаса добра уписана су у дефтерима из 1521. и 1523. године на санџакбега Скендера Црнојевића.

Поставља се питање: коме је у вријеме турске власти до доласка Скендер-бега црногорска раја давала ушур, испенце и остале дажбине, што их је, према османским законима, на „државној земљи“ (eraz-i miriye) узимао „господар земље“ (sahib-i erz) коме је та земља додијељена или султан ако је земља била његов хас? У то вријеме је једно село било дато кадији као тимар. Са тог тимара су њему припадале дажбине по османским законима. Али, то је само једно село. На добрима домаћих спахија која су призната као тимари — као што је то био обичај и као што ћемо касније показати на основу извора — одржали

⁶ О свему томе види моје уводне напомене у *Два дефтера из времена Скендер-бега Црнојевића*, св. I, Сарајево 1968, 18—71.

⁷ *Два дефтера...* II, 76, 85.

⁸ Исто, 78—79, 86—87.

су се стари односи. Вјероватно је да је планински, катунски дио Црне Горе, као што је то било у свима сличним приликама, плаћао, „по влашком обичају“, стари наслијебени порез, дукат, *филурију*. Филуриције нису давале рајинске дажбине. Али није могуће да су сви Црногорци били филуриције, а да је само једно село давало рајинске дажбине. Откуд би онда канун-нама са нагласком говорила о укидању рајинских дажбина и увођењу филурије! Како је послѣе увођења филурије онај дио који је од ње припао санџакбегу дат Скендеру Црнојевићу као еквивалент за ушур и испенце,⁹ излази да су раније те дажбине спадале санџакбегу.

Претпоставку да су постојали филуриције у Црној Гори и прије Скендер-бега Црнојевића изнио сам још у својој дисертацији кад сам анализирао податке из дефтера из 1521. и 1523. године. И сада мислим да се не може протумачити увођење филурије за Скендер-бега ако се не узме да је изразито сточарски дио Црне Горе, као и остали слични крајеви, плаћао филурију. Тада нисам могао објаснити коме је црногорска раја давала тимарске дажбине. Послије сам показао да је тај приход спадао санџакбегу.¹⁰ Глигор Станојевић, међутим, у трећој књизи *Историје Црне Горе* пише: „Увођењем три тимара само је у незнатном дијелу Црне Горе успостављен турски феудални систем. Остали Црногорци су морали имати статус филуриција. Тешко је претпоставити да су плаћали харач и давали ушур, испенце и остале дажбине поред обавезе ратовања и изван граница Црне Горе. Такве обавезе нису познате ни у једној земљи под турском влашћу у то доба“.¹¹ Откуд Станојевић зна да су тада сви Црногорци имали обавезу ратовања, и то сви изван своје земље, ја не знам. Али знам да свједочанство канун-наме из 1523. године није могуће порицати.

Из савремених извора да се наслутити да је Црна Гора од 1496. до 1498. године имала статус посебног вилајета под надзором скадарског санџакбега, онакав статус какав су имала крајишта, у којима су били донекле очувани стари, наслијебени односи и постојали домаћи хришћани којима је признат положај спахија. Да се схвати положај Црне Горе у то вријеме треба упоредити стање у Црној Гори непосредно послѣе заузимања са стањем у крајишту које је раније држао Иса-бег Исхаковић, а што познајемо из дефтера тога крајишта из 1455. године.¹² Крајиште је у цјелини Иса-бегов домен, спада у његов хас, али на њему постоје тимари његових муслиманских *гулама* (момака) и муслиманских и хришћанских *измећара* (*hizmetkâr*). Ми-

⁹ Исто, 76—77, 85.

¹⁰ *Ситни прилози за историју Црне Горе у XVI и XVII веку*, Годишњак Ист. друштва БиХ VII, Сарајево 1955, 26; *Два дефтера...* I, 43.

¹¹ *Историја Црне Горе*, књ. трећа, Титоград 1975, 37.

¹² Х. Шабановић, *Крајиште Иса-бега Исхаковића*, Monumenta Turcica II, Сарајево 1964.

tatis mutandis (скадарски санџакбег Фируз није био оно што је својевремено био Иса-бег, па да има своје гуламе и измењаре, нити се санџакбегов хасовски приход од Црне Горе могао мјерити са оним што је држао Иса-бег), у Црној Гори је било слично; скадарском санџакбегу под чијим се надзором налазила Црна Гора спадали су приходи од ње, али су унутар тога домена постојала добра два домаћа великаша који су признати као спахије и један тимар за кадију.

Кад је султан оставио Стефана Црнојевића у Црној Гори, јасно је да је са њим остао извјесни дио легитимитета старе династије. Из тога би произлазило да су Стефану Црнојевићу остављена у посједу бивша имања династије Црнојевића. То је логично, али у изворима о томе има и директних свједочанстава.

Иако је свједочанство из 1523. године, које је садржано у одредби канун-наме о добрима Црнојевића и које је пренесено посредством Скендер-беговог дефтера из првог пописа, у своме правом значењу скривено, иако се у њему не спомиње изричито име Стефана Црнојевића, оно јасно каже да је Стефан Црнојевић приликом првог пописа уписан као спахија, а да су му добра призната као тимар. Не може се сумњати у оно што очевидно произилази из свједочанства одредбе у канун-нама из 1523. о добрима Црнојевића, одредбе која потиче из првог пописа. Нарочито не може због тога што уписи у дефтерима потврђују оно што каже одредба о добрима Црнојевића. Канун-нама и служи томе да би уписи у дефтеру детаљнијим објашњењем били јасни. Уписи у дефтерима садрже у називу једног изузетног добра, нарочито кад је ријеч о породичном, насљедном добру, називе из „стarih дефтера“, у овом случају из првог пописа. „Добра припадника династије Црнојевића која су постала хаса“ (*Em-lak-i veled-i Ćirne ki hassa şod*), што се налази као назив за добра Црнојевића у дефтеру из 1521. године, може бити само назив који потиче из првог пописа. Тада су добра „припадника династије Црнојевића“ (*veled-i Ćirne*) постала хаса. Па то је потпуно јасно: Стефану Црнојевићу су призната та добра као тимар, јер хаса добра и приходи припадају тимару, али као онај домен који припада спахији. Кад је једно добро у дефтерима из 1521. или 1523. године уписано као „хаса припадника династије Црнојевића“ (*hassa-i veled-i Ćirne*), тај Црнојевић није Скендер-бег него Стефан Црнојевић. Писар дефтера не би смио тако увести Скендер-бега. Он то и не чини. Кад се у дефтеру спомиње санџакбег, онда је он „*Iskender-bey veled-i Ćirne*“. На примјер, упис: „*Asyab-i veled-i Ćirne der ab-i Belasića . . . der yed-i Iskender-bey veled-i Ćirne*“ (Млин припадника династије Црнојевића на ријеци Бјеласици . . . у посједу Скендер-бега Црнојевића).¹³ Тај упис је јасан, ту нема шта да се распреда.

¹³ Дефт. из 1523, f. 32 (*Два дефтера . . . II, 114*). — У дефтерима назив добара, која су изузетна, као што су чифтлици и друга насљедна добра, потиче из времена кад је добро добило своје правно одређење. Тако се

Исто тако су бивша „добра бјегунаца са припадником династије Црнојевића која су постала хаса“ (Emlak-i girihtegân ba veled-i Çirne ki hassa şod) уведена као „хаса припадника династије Црнојевића“ (hassa-i veled-i Çirne).¹⁴ То је такође јасно: припала су тимару Стефана Црнојевића.

Одредба у канун-нами дефтера из 1523. године, која иначе потиче из првог пописа Црне Горе, каже да су млинови Црнојевића и бјегунаца са Бурђем Црнојевићем продати и да је приход повезан са тимаром. То значи да је онај који их је добио морао дати преносну таксу и да су за њих уведене османске дажбине. У уписима оба дефтера, онога из 1521. и онога из 1523. године, млинови Црнојевића уписани су на „припадника династије Црнојевића“ (veled-i Çirne) и дају заиста дажбине које су предвиђене османским законима.¹⁵ Исто тако су уписани и млинови који су припадали онима који су одбјегли са Бурђем Црнојевићем.¹⁶

Остала добра Црнојевића, како то каже одредба о добрима Црнојевића која потиче из првог пописа, постала су *хаса* (hassa), што ће рећи само спахији припадљени дио тимара. Исто то се каже у тој одредби за бивше „ливаде и земље“ бјегунаца са Бурђем Црнојевићем. Уписи код таквих добара у дефтеру из 1521. године да су постала хаса (ki hassa şod) показују да потичу текстуално из првог пописа.¹⁷

то преноси из дефтера у дефтер, док се статус добра из основа не измјени (а и тада се забиљежи понешто што се односи на стари статус). Послије назива долазе уписи шта добро садржи, ако то треба, ако није самим називом већ одређено шта садржи, затим упис колика је дажбина (већином није уписана ако се зна из опште одредбе) и на крају је уписано у чијем је посједу добро кад се врши попис. Ред може бити и обрнут, може послје назива одмах бити ознака у чијем је посједу. У већини уписа у дефтерима из Скендер-беговог времена код хаса добара нема ознаке да се налазе у посједу Скендер-бега, јер се то само по себи разумије, а у дефтеру из 1523. године је још одређено укупном попису санџакбегових хасовских прихода. Срећом, писар дефтера из 1523. није се понегдје тога строго држао, већ је увео како је иначе ред.

¹⁴ Станојевић у трећој књизи *Историје Црне Горе* (стр. 38) пише: „Скендер-бег је добио у свој хас приходе од добара Црнојевића и оних који су утекли са њим, као њихов законити наслједник“. Ако то није неспретна формулација, ако Станојевић мисли што реченица каже, онда се мора рећи да није схватио текст извора. У канун-нами стоји јасно да су то бивша добра оних који су утекли са Црнојевићем (Çirne oğlu) када је он отишао на море, на морску обалу (Çirne oğlu deyaуа gidecek) и да су та добра постала хаса у исто вријеме кад и добра Црнојевића. У канун-нами је то мјесто јасно (види: *Два дефтера* . . . II, 77—78, 85—86).

¹⁵ Износ дажбина од млинова у дефтерима из 1521. и 1523. одређен је тачно по османским законима.

¹⁶ У трећој књизи *Историје Црне Горе* (стр. 36) Станојевић не спомиње да је Стефан Црнојевић држао млинове као тимарски посјед, а не као хаса добра, и да су млинови давали дажбине по османским законима.

¹⁷ Уписи Црнојевића добара и добара емиграната са ознаком »ki hassa şod« постоје само у дефтеру из 1521. Дефтер из 1523. то не уводи

На многим хаса земљама, које су Турци приликом заузимања земље домаћим спахијама признавали као њихова породична добра у саставу тимара или у облику тимара, остале су старе дажбине. Да су на добрима Црнојевића и оних што су побјегли са Бурђем Црнојевићем, која су „постала хаса припадника династије Црнојевића“, очувани стари односи имамо изричито свједочанство у канун-нами дефтера из 1523. године. У одредби о добрима Црнојевића која су проглашена као хаса, за Црнојевића винограде стоји да раја од приноса даје половину. Тако је било и за вријеме владавине Црнојевића.¹⁸ Само што је заведена османска одредба о праву спахије на монопол продаје вина у року од два мјесеца која сам одабере.¹⁹ Одредба истиче да је то општа османска одредба, очигледно подвлачећи разлику између ње и одредбе о наполици, која претходи и којом се задржава ранији однос. Треба рећи да одредба о монополу на продају вина у канун-нами дефтера из 1523. године спомиње изричито ријеч *спахија* кад каже ко има право на монопол. То мјесто у преводу гласи: „Као што је прописан закон у другим османским земљама (*temalik-i mahruse*), нека спахија држи монопол два мјесеца у години која год жели и нека нареди да се продаје његова половина добијена од хаса винограда, с тим да се силом не намеће раји вино, ако се за споменута два мјесеца вино не би продало, осим ако би раја узимала по цијени коју би својевољно и добровољно жељела“.²⁰ У вријеме кад је писан дефтер из 1523. године није било спахија у Црној Гори, а није их било ни кад је писан Скендер-бегов дефтер, кад је уведена филурија и кад су укинута тимари. У то вријеме је санџакбег Скендер Црнојевић држао добра Црнојевића која су приликом првог пописа Црне Горе уписана као хаса, па је држао и хаса винограда Црнојевића и оних који су побјегли са Бурђем Црнојевићем.²¹ Скендер-бег није био спахија него санџакбег. Очигледно је да је читава одредба о добрима Црнојевића, која говори о томе како је поступљено приликом првог пописа, и по своме тексту, а не само по садржају, из првог пописа. Одредба о добрима Црно-

јер постоји општа одредба о добрима Црнојевића и емиграната која важи за читав дефтер; како је то у канун-нами речено, нема потребе да се појединачно уноси.

¹⁸ По даровници Ивана Црнојевића Цетињском манастиру, пола винограда у Добром, што је Иван даровао, требало је да даје половину од љетине манастиру, а од Горњег поља на Цетињу они који су га обрађивали четвртину, док су у Ивановом посједу давали трећину. — С. Новаквић, *Законски споменици српских земаља средњег века*, Београд 1912, 778.

¹⁹ То је значило повећање оптерећења за оне који су обрађивали винограде.

²⁰ *Два дефтера*... II, 77—78, 86.

²¹ У попису добара која припадају Скендер-беговом хасу у дефтеру из 1523. (f. 5, изд. св. II, стр. 75) као хаса добра су уписани: ливаде, мезре (обрадива поља, њиве), виногради, риболовишта и бродови (прелази преко ријека), а од млинова је уписана османска дажбина (*resim*).

јевића у канун-нами дефтера из 1523. године употребљава ријечи и термине из првог пописа. Кад она спомиње спахију, нема двојбе да је ријеч о Стефану Црнојевићу.

Хазим Шабановић је својевремено, док ја још нисам изложио доказе да је Стефан Црнојевић остао у својству спахије посједник добара Црнојевића после турског посједања Црне Горе, изражавао сумњу у ту моју тврдњу. Моја погрешка је наводно произлазила из мог непознавања како су Турци вршили пописе.²² Ми знамо у главним цртама како се вршио попис (tah-ir) једне земље, једног санџака, у вријеме пуне турске власти. Мало се зна како је вршен први попис једне области која је пала под турску власт, а нарочито не знамо како је поступано приликом првог пописа кад је ријеч о крајиштима, гдје је положај турског команданта био изузетан и постојала привремена вилајетска управа са двовлашћем. Сви ми који нешто знамо о тим стварима, који знамо како се при пуној турској власти вршио попис, не можемо лако да схватимо да је први попис био друкчији, нарочито кад је ријеч о областима које имају особени положај, као крајиште.²³ Осим тога се у модерној историографији уопште, а код нас посебно, заборавља много шта што је већ давно постигнуто у критици извора. Све сазнање многих савремених историчара састоји се у прикупљању што више изворног материјала, нарочито архивског. Не остаје много времена за студиозну критику извора. Модерна брзина и с њом повезана површноост доводе до тога да не питамо одакле потиче текст. Ја нисам ту изузетак, па стога нисам могао одмах схватити на кога се односи ријеч спахија у канун-нами дефтера из 1523. године.²⁴ Тек кад сам 1968. године пришао коначном издавању два дефтера Црне Горе из времена Скендер-бега разјаснио сам то мјесто у тексту на задовољавајући начин.²⁵

Иако сам тада јасно изложио доказе, Станојевић у трећој књизи *Историје Црне Горе* пише: „Бурђев претпоставља да су двије спахије које су уведене у први турски попис Црне Горе били Стефан Црнојевић и његушки кнез Алекса Божидаревић“.²⁶

²² *Годишњак Друштва ист. БиХ XV* (Сарајево 1966), 266.

²³ Пописивачи који су први пут пописивали једну област након освајања нису пред собом имали „стари дефтер“. Имали су само инструкције, мање-више уопштене. Утврђивали су на основу исправа и исказа. На примјер, у дефтеру Иса-бегова крајишта из 1455. за нахију Сјеница стоји да су становници села „уписани да дају харач“. Затим се наставља: „Речено је да је хас Иса-бега, али већина од њих не даје натуралне дажбине нити испенце“. — Турски текст у наведеном изд., стр. 11; упореди *Годишњак Друштва ист. БиХ XV*, 72.

²⁴ Знао сам одмах да потиче из првог пописа, али нисам могао схватити да се односи на Стефана Црнојевића. Мој критичар чак није признавао да се текст о хаса земљама у канун-нами дефтера из 1523. односи на Стефана Црнојевића. А све је у том тексту, кад се чита без предрачуна, бистро и јасно.

²⁵ *Два дефтера...* I, 40—41.

²⁶ *Историја Црне Горе III*, том 1, 36.

У вези с тим цитира један мој рад објављен прије 1968. године, у којем сам заиста ту тврдњу изнио као претпоставку.²⁷ Станојевић, разумије се, има право да пребаци одговорност за тај закључак на мене и да искаже извјесну своју ограду од резултата мога испитивања, а с друге стране да га не порекне, да опрезно цитира резултат мога истраживања. Међутим, тај исказ се може схватити и тако да сам ја и касније, 1968. године, изрекао ту тврдњу само као претпоставку. Тако се то може схватити тим прије што у даљем тексту, кад говори о односима на добрима која су дата Стефану Црнојевићу, Станојевић цитира предговор издању два дефтера из времена Скендер-бега Црнојевића, прву књигу тога издања.²⁸ Међутим, ако се смије рећи да у том свом раду допуштам извјесну сјенку неуљедљивости у доказима да је Алекса Божидаровић био један од спахија уведен приликом првог пописа Црне Горе, не може се рећи да не сматрам необоривим доказе да је то био Стефан Црнојевић.²⁹

Иако на први поглед врло скривено, ипак је свједочанство о поступку са добрима Црнојевића приликом првог пописа у канун-нами дефтера из 1523. године, протумачено уписима хаса добара у дефтерима из 1521. и 1523. године, јасно. Стефану Црнојевићу су остала бивша породична добра Црнојевића у Црној Гори у својству домаћег, од Турака признатог *спахије*. Млинови су ушли у састав његовог тимара. Од тих посједа припале су му дажбине предвиђене османским законима. Остала породична добра и приходи династије Црнојевића призната су му као хаса његовог тимара. На њима су — као што то изричито свједочи одредба о виноградима Црнојевића — остали стари односи, признати су Стефану Црнојевићу стари приходи од њих. Једино је у посједу винограда уведен, османским законима предвиђени, спахијин монопол на вино. Као са добрима Црнојевића, приликом првог пописа поступљено је и са добрима оних који су побјегли са Бурђем Црнојевићем. Млинови су на исти начин „припојени тимару“, а остала добра постала су хаса „припадника династије Црнојевића“, односно хаса добра тог истог тимара, који је Стефану Црнојевићу дат као спахији.

Из напријед наведених чињеница произлази важан закључак. Што се тиче односа Црне Горе као земље према другим земљама, Стефану Црнојевићу нису остале никакве прерогативе власти. У регулисању тих односа према Млецима, кад је ријеч о Црној Гори тога времена, не запажа се — као што је то већ ис-

²⁷ Прилози проучавању турских извора за историју Црне Горе крајем XV и у XVI веку, Годишњак XV, 185.

²⁸ Тај цитат је одмах испод цитата који се односи на реченицу која се може тумачити тако да ја и данас сматрам резултат својих истраживања о Стефану Црнојевићу, као спахији, хипотетичним.

²⁹ „Потпуно је јасно и несумњиво да је то (тј. спахија) био Стефан Црнојевић“ — стоји у уводном дијелу издања два дефтера из времена Скендер-бега (*Два дефтера*... I, 41).

такао Јован Томић — дјелатност Стефана Црнојевића, него само скадарског санџакбега Фируз-бега.³⁰ Али Стефан Црнојевић није био без извјесних прерогатива власти у унутрашњим односима у земљи. Он је одузео и посјео добра оних који су одбјегли са Бурђем Црнојевићем. Та добра су пописивачи првог турског пописа увели у дефтер као добра која њему припадају. Према турској страни његова дужност је била, као и другог спахије и као и муселема, да гарантује прикупљање добра царског и одлажење Црногораца на сезонски рад у бившим соланама Црнојевића, које су припале султану. Јасно је да је Стефан Црнојевић, док је вршио ту дужност, задржао у својој земљи извјесна права која је имао као припадник владајуће династије, призната не само у Црној Гори него и од султана. На жалост, о томе на основу историјских извора не може се ништа више рећи.

Треба истаћи да је султан признао права Стефана Црнојевића на стара породична добра само у Црној Гори. Црнојевића солане, међутим, нису припале Стефану Црнојевићу. О тим соланама са Млечанима се водио спор, вршена су разграничења, али су оне постале султанов хас; Стефану Црнојевићу на њима нису призната никаква права.³¹ Турци су се само у споровима око тих солана позивали на легитимитет Црнојевића који је прешао на султана.

Ко је био други домаћи спахија уведен у дефтер првог турског пописа Црне Горе такође је могуће закључити из свједочанства извора, али тај закључак није тако чврст као што је закључак да је Стефан Црнојевић био први спахија. Јасно је да положај тог другог спахије није био исти као Стефана Црнојевића, иако је и ту турска власт тражила ослонца у легитимитету старе власти, као што га је тражила и у ослобођењу старе ситне властеле, баштиника, оглашавајући их *муселемима*, слободним од пореза и дажбина. Сви ти остаци старе домаће власти требало је да гарантују да ће султанови приходи у „земљи Црнојевића“ (Çirn ili) бити убрани, односно да ће обавезе раје Црне Горе бити испуњене. Они су представници народа Црне Горе пред врховном турском влашћу, а представљају остатке старе власти са њеном хијерархијом.

Према ономе што свједочи Марино Сануто, касније, последије уклањања Стефана Црнојевића из Црне Горе, излазило би да је други спахија био војвода од Његуша кнез Алекса Божидаровић. Тај закључак потврђује и то што је његушки кнез Алекса Божидаровић раније, за вријеме старе власти, на повељи Ивана

³⁰ Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас Срп. краљ. ак. наука LX (Београд 1901), 105.

³¹ У уводу који претходи опису граница у дефтеру из 1523. године изричито стоји да су Грбаљ и солане задржани одмах по освајању као царски хас (*Два дефтера...* II, 160, 164).

Црнојевића из 1489. године споменут први од властеле (от Нђгу-шах кнез Алекса Божидаровић).³²

У дефтерима из 1521. и 1523. године нема уписа који би тај закључак директно потврђивао. Послије доласка Скендер-бега за санџакбега укинута су тимари, па су од старе властеле постојали само муселеми. Ипак међу уписима дефтера из 1523. године има један који би донекле потврђивао закључак да је његушки војвода кнез Алекса Божидаровић био спахија прије увођења статуса филуриџија за све становништво Црне Горе. На крају пописа *махале* Радићевићи у *селу* Његуши уписано је овако:

„Zemin-i Aleksa Božidar der yed-i Vukosav Radosav. Ver vech-i maktu' fi sene 25“ (Земљиште Алексе Божидарова у посједу Вукаса Радосављева. Одсјеком годишње 25 акчи).³³

Израз *zemin-i Aleksa Božidar* потиче из првог пописа; то се може тврдити не само на основу тога што је тада Алекса Божидаровић био његушки војвода него и на основу тога што су називи изузетно уписаних добара у дефтеру из 1523. већином из првог пописа, уколико је ријеч о наследним добрима. Ништа што је у том дефтеру уписано као *zemin* није оване слично. Добра са ознаком *zemin* или припадају добрима Црнојевића или бјегунаца са Бурђем Црнојевићем или су у посједу манастира, кад је у дефтерима из 1521. и 1523. упис повезан са уписом из првог пописа.³⁴ Стога се намеће закључак да је бивши *zemin* кнеза Алексе Божидаровића, уписан у дефтер из 1523. године, његова бивша хаса земља из првог пописа, а да је он послвије укидања тимара постао муселем.

Ако се прими претпоставка да је катунски дио Црне Горе плаћао филурију прије увођења филуриџијског статуса за читаво становништво Црне Горе, што је више него вјероватно, могло би се са неким правом претпоставити да је у почетку турске власти над Црном Гором, док су још била двојица домаћих спахија, Стефан Црнојевић био као спахија пред Турцима представник цијеле Црне Горе, са упориштем на ниже, претежно земљорадничке њене крајеве, а војвода од Његуша кнез Алекса Божидаровић представник посебног њеног катунског дијела, гдје је као спахија био гарант да ће се султанов приход и права остварити. Према дефтерима из 1521. и 1523. године, Црнојевића хаса земље и добра највише су концентрисана у Ријечкој нахији и нахијама Грбавци и Жупа. У дефтеру из 1521. године око Ријеке видимо уписана многа добра Црнојевића и нешто добара емиграната.³⁵

³² *Цетински летопис* (Цетиње 1962), 37а.

³³ *Два дефтера* ... II, 118.

³⁴ Има један *zemin* у *селу* Доња Пелеша уписан у посједу Вукосава, али је то нови посјед, јер стоји да је *haric ez defter* (*Два дефтера* ... II, 134). У Грбљу има један *zemin* уписан на муслиману (Исто, 151).

³⁵ *Два дефтера* ... II, 53.

Крајем 1498. године Фируз-бег је по султановом наређењу уклонио Стефана Црнојевића из Црне Горе. Тај догађај нема значај који му је у нашој старијој историографији приписан. Догађај је са погрешним датирањем (јануар 1499. године) оглашаван раније као пад Црне Горе под турску власт. Г. Станојевић је исправио погрешно датирање тога факта. И друга и трећа књига *Историје Црне Горе* уважавају резултат добијен испитивањем турских извора, по којима је Црна Гора већ крајем 1496, после бјекства Бурђа Црнојевића, припојена земљама под османском влашћу и као таква већ прије 5. марта 1497. пописана. Међутим, о значају акта којим је Стефан Црнојевић уклоњен из Црне Горе још се повлаче стара схватања. Извјесну недоумицу изазива и формулација Г. Станојевића у трећој књизи *Историје Црне Горе* гдје вели да је припајањем Црне Горе Скадарском санцаку „новембра 1498. нестало и посљедњи траг независности Црне Горе“.³⁶ Ако то треба да значи да је Црна Гора тиме престала да буде посебни вилајет без трага ранијег двовлашћа и да је тиме ишчезао сваки траг пошотвања легитимитета династије Црнојевића од стране султана, то неће бити у потпуности тачно. Станојевић, изгледа, то и не мисли, јер на другом мјесту каже да је Црна Гора већ 1496. припојена Скадарском санцаку као посебна област под управом војводе или субаше са сједиштем у Жабљаку и да је тако стање остало непромијењено до доласка Скендер-бега Црнојевића на управу Црне Горе.³⁷

ЦРНОГОРСКИ СПАХИЈА ПОСЛИЈЕ УКЛАЊАЊА СТЕФАНА ЦРНОЈЕВИЋА

Црна Гора 1498. године није припојена Скадарском санцаку тако да је изгубила статус *вилајета*, статус посебне земље, иако је тада престало двовлашће у њој. Она је *вилајет* под управом скадарског санцакбега, а под непосредним надзором војводе или субаше са сједиштем у Жабљаку. То потврђују савремени извори. Црна Гора је и касније под санцакбегом Скендером Црнојевићем сматрана посебним *вилајетом* који сједињује нахије које му припадају. Санцак је тада још обухватао и Горњи и Доњи Грбаљ и султанске солане, али као султанов хас у томе санцаку. Дефтер из 1521. године је попис скупљене *џизје* (главарине) на име филурије од „вилајета Црне Горе“, разумије се без Грбља. У дефтеру из 1523. године обје канун-наме имају у наслову израз „канун-наме вилајета Црне Горе“ и немају одредаба које се односе на Грбаљ.³⁸ Као *вијалет*, као посебна територијална област која обухвата више нахија, Црна Гора је уведена у

³⁶ Стр. 13.

³⁷ Стр. 36.

³⁸ Осим одредбе којом се установљава да подгорички кадија буде кадија за читав санцак (и за Грбаљ).

све касније дефтере из XVI вијека. Очување територијалног јединства Црне Горе у XVI вијеку је чињеница од великог значаја за њену историју. То јединство се очувало у границама које су наслијеђене од бивше државе Црнојевића.

Према ономе како се Црна Гора спомиње у млетачким изворима, односно код Санута, и после је уклањања Стефана Црнојевића из Црне Горе очували су се извјесни елементи стварног двовлашћа, иако је оно као правни однос укинато. Которски провидур јавља 15. октобра 1500. године — како је записано код М. Санута — да је скадарски санџакбег Фируз наредио да се очисте путови према Котору да би га могао напасти. Поводом тога — стоји у извјештају — „и Црногорци (*quelli di Monte Negro*) треба данас да сазову свој збор (*sbogo*), то јест да се скупе заједно и посавјетују шта треба да учине“.³⁹

Није јасно шта је тај збор, да ли је истог карактера као што је био зетски збор 1455. године, који је изабрао за господара Стефана Црнојевића, или је то већ онакав збор какав је био општи збор Црне Горе у XVII вијеку, као што се то тврди.⁴⁰ Чак није сигурно ни то да је то збор читаве Црне Горе. У млетачком изражавању у то вријеме као да се још увијек издваја Црна Гора, планинска област, из „земаља Бурђа Црнојевића“, као да се под појмом Црна Гора подразумева посебна област у бившој држави.⁴¹ *Quelli di Monte Negro* може, можда, да значи становници те области. Мора се истаћи да турски документи не дају никаква разлога да посумњамо да Турци у то вријеме не изједначавају појмове „Црнојевића земља“ (*Çirni ili*) и „земља Црна Гора“ (*vilayet-i Kağa Dağ*). С обзиром на то да се у том обиму и после је уклањања Стефана Црнојевића очувала из државе Црнојевића наслијеђена цјелокупност „земље Црне Горе“, мислим да је то био збор читаве земље, а не само њене катунске области.

Али, без обзира на питање да ли је збор од 1500. године био истог карактера као зборови у епохи Црнојевића (познат нам је по саставу заиста само један, онај из 1455. године) или је већ имао одлике Црногорског збора из XVII столећа, ово штуро свједочанство показује јасно да су преостали елементи ранијег двовлашћа у фактичном односу Црне Горе према скадарском санџакбегу.

Не може се узети да је статус бивших добара династије Црнојевића, која су оглашена као хаса приликом првог пописа, укинута после је уклањања Стефана Црнојевића. Напротив, може се констатовати да су добра узапћена као упражњена, да су постала *tevkuf*. То не стоји изричито записано у дефтерима,

³⁹ М. Sanuto, *I Diarii*, III, 1075.

⁴⁰ Види моју раније цитирану расправу *Значај Црногорског збора* у публикацији Балк. института (стр. 272).

⁴¹ Исто, 273. — На том мјесту због штампарске погрешке није јасно што сам хтио рећи.

али је то јасно из уписа хаса добара у дефтерима из 1521. и 1523. године. Како ти уписи тако и текстови у канун-нами дефтера из 1523. године ушли су у дефтер Скендер-бегова пописа, а из њега у сачуване дефтере, зато што су остали у својој важности до Скендер-бегова времена и што је Скендер-бег са свим правима „припадника династије Црнојевића“ (veled-i Ćirne) добио ова добра као наслијеђена породична добра.

Не може се ничим констатовати да су у одредбама које се тичу аграрних односа, пореза и дажбина, настале прије Скендер-бега неке битне промјене. Напротив, све што нам даје обавјештења о томе свједочи, а канун-нама у дефтеру из 1523. изричито каже, да се до Скендер-бега у том погледу одржало стање заведено приликом првог пописа Црне Горе. Остало је непромијењено стање и на добрима Црнојевића. Уклањањем Стефана Црнојевића из Црне Горе султан није потпуно збрисао сваки легитимитет династије Црнојевића. То се види не само по поступку са добрима Црнојевића него и по султановом ставу у преговорима са Бурђем Црнојевићем, коме је хтио вратити земљу (очигледно признати статус какав је имао Стефан Црнојевић), али под условом да доведе жену и дјецу, што Бурђа није могао испунити. Султан је још држао Скендера Црнојевића на свом двору очигледно у намјери да се користи његовим правом на очеву земљу, ако се за то јави потреба. Таква султанова политика при учвршћивању власти у једној освојеној земљи у ово вријеме није баш неки сасвим риједак поступак. Геополитички положај Црне Горе био је мотив да се легитимитет Црнојевића држи у резерви, а и иначе османска власт није увијек брутално прекидала са затеченим легитимитетом.

Из свега се може закључити да је положај другог домаћег спахије у Црној Гори остао и послије уклањања Стефана Црнојевића из Црне Горе. Према забиљешкама у Санутовим дневницима, то је морао бити војвода од Његуша кнез Алекса Божидаровић. Забиљешке из Санутових дневника, из којих се да закључити какав је положај имао кнез Алекса послије уклањања Стефана Црнојевића из Црне Горе, биле су главни ослонац, иако не једини, за моју тврдњу да је његушки кнез Алекса један од двојице домаћих спахија, уведених при првом турском попису у Црној Гори. Он се код Санута спомиње 1503. као *Conte Alexandro di Montenegro* и *Conte Alesa dila Montagna Nigra*, а 1504. као *Conte Aleksa Vayvoda de Negusi de Montenegro*.⁴² У то вријеме кнез Алекса највише саобраћа са скадарским санцакбегом Фируз-бегом, који га је примао пријатељски. Из саопштења код Санута излази да је он представник Црне Горе пред турским властима. Једно вријеме се појављује као закупник царских солана и иначе доста тога предузима у вези са тим соланама.

⁴² Санута у изводима у Архиву за повјестницу југословенску VI (Млеци 1863), 239, 260, 279.

Без обзира на питање да ли стоји или не резултат мога истраживања да је кнез Алекса био један од спахија у вријеме првог пописа и да је очувао тај положај све до доласка Скендер-бега Црнојевића, јасно је из Санутових биљежака да је он последије уклањања Стефана Црнојевића до доласка Скендера Црнојевића био први представник народа Црне Горе пред турским властима. Он сам врши ону дужност која је била повјерена Стефану Црнојевићу и другом спахији, који је, према резултатима мога испитивања, био он.

Иако султан уклањањем Стефана Црнојевића није збрисао сваки траг легитимитета Црнојевића, ипак је у двовлашћу у Црној Гори настао преокрет. Уклањањем Стефана Црнојевића нестао је представник народа Црне Горе који је свој положај задржао на рушевинама државности преостале од раније државе.⁴³ Од посебне земље под надзором скадарског санџакбега Црна Гора је претворена у посебни *вилајет* под његовом управом. Али су, ипак, остали непреовладани остаци двовлашћа. Црна Гора није престала бити крајиште, а турска власт није била без бриге кад је ријеч о Црној Гори. Кнез Алекса Божићаровић не само да није легитимни наследић Стефана Црнојевића, него није ни наследић у двовлашћу, јер је оно укинута. Он је представник народа Црне Горе у остацима са турске стране непреовладаног двовлашћа. Иако је привремена вилајетска управа укинута, иако је двовлашће правно нестало, турска власт није могла изаћи на крај са Црном Гором, морала је фактично уважавати неке остатке двовлашћа.

УКИДАЊЕ ТИМАРА ЗА ВРИЈЕМЕ СКЕНДЕР-БЕГА ЦРНОЈЕВИЋА

У Црној Гори последије пада под турску власт очуване су многе одлике из живота бивше државе. Кад се погледа какво је било стање, види се да су харач и уведене тимарске дажбине били нешто ново, на шта народ није био привикнут, што није могао подносити. Под притиском турских дажбина, у црногорском народу се идеализује Иван-бегово доба и жели повратак на стање из времена старе династије. За турско-млетачког рата представници народа Црне Горе су нудили Млечанима признање њихове власти и тражили од њих повратак на власт представника династије Црнојевића, прво Бурђа, а касније његовог сина. Ослањајући се на војну демократску структуру, која је ојачала у планинским областима, народ Црне Горе је у неколико наврата одбио да плати харач султану или да да дажбине санџакбегу. При томе је долазило до побуне и оружаног сукоба.

⁴³ Г. Станојевић стварно не уноси тај догађај у приказ у трећој књизи *Историје Црне Горе*. Он га узгред спомиње, и то само као прикључење Црне Горе Скадарском санџаку, уз констатацију да је нестао сваки траг бивше државности.

Бивало је да се Турци нису ни усудили да уђу у Црну Гору да наплате харач и покупе дажбине.

Султан је одлучио да пресијече такву ситуацију, па је 1513. године именовао Скендера Црнојевића за санџакбега вилајета Црне Горе, а санџаку је придодат царски хас Горњи и Доњи Грбаљ. Црногорском санџакбегу је био повјерен и надзор над царским соланама на којима су имали обавезу да раде солари из Грбља а Црногорци да долазе једном годишње на сезонски рад чишћења солана. Именовање сина Иван-бегова за управника „очеве земље“ само по себи је усмјерено да се придобије народ. Али се компромис турске власти са отпором народа није свео само на то.

Султан је огласио све становнике Црне Горе филурицијама, сељацима слободним од харача и тимарских дажбина, који само плаћају *филурију* (дукат) од куће и баштине, која се одвојено оптерећује. Приход од црногорске *филурије*, која је тада износила 55 акчи од куће или баштине, а по званичном изражавању Скендер-бег ју је добио у закуп, дијелио се између султана и санџакбега. Три петине је припадало султану као еквивалент за харач, па су тај дио прихода и прикупљали царски харачари, који су за себе од сваке филурије задржавали по двије акче. Остатак, односно 20 акчи од куће и баштине, узимао је санџакбег на име ушуре (десетине) и испенце, па се приход и прикупљао у два рока, половина у вријеме жетве, а половина у вријеме кад се наплаћује испенце.⁴⁴ Како је свој дио од филурије узимао као еквивалент за ушур и испенце, санџакбег је имао права на пуно испенце, ако би се неко од „црногорске раје“ преселио у оближње дијелове скадарског санџака.⁴⁵ То показује да су Црногорци ипак били везани неким одредбама које вриједје за тимарску рају. На манастирским имањима остали су стари односи, али је по османском праву уведено плаћање *мукате* (дажбина плаћана одсјеком у новцу), а приход од тога је добијао санџакбег. Дажбине манастира су, изгледа, уведене тек доласком Скендер-бега.⁴⁶ Скендер-бегу су као приход унесене и дажбине од поља која су становници неких *села* или *махала* заједнички или појединачно држали. За добар дио таквих поља плаћало се у млетачким дукатима. Да ли су то биле старе или нове дажбине, из уписа се не може знати. Скендер-бег је узимао и зимницу (*resm-i kışlak*) од стада оваца која су „долазила споља на обале споменутог вилајета и ту проводила зиму“. Узимао је то по обичајном праву, а до 1523. није му ни било уведено као приход његовог хаса.⁴⁷ Хаса добра Стефана Црноје-

⁴⁴ *Два дефтера*... II, 76—77, 85.

⁴⁵ Исто, 146.

⁴⁶ Према томе како је у канун-нами дефтера из 1523. написана одредба о обавези плаћања *мукате* за манастире, рекло би се да су те дажбине уведене у дефтер који је Скендер-бег дао да се напише, да их раније није било (упореди: *Два дефтера*... II, 77, 86).

⁴⁷ Исто, 78, 86.

вића, као и оних који су побјегли са Бурђем Црнојевићем, Скендер-бег је наслиједио као породична добра и призната су му као хаса са истим статусом као за вријеме Стефана Црнојевића, осим кад је ријеч о млиновима, који су раније припадали тимарским приходима, а Скендер-бегу су признати као хаса. Само ни ту није промијењен стварни статус, нису поново уведене старе дажбине, него су остале османске тимарске дажбине.⁴⁸ Велику ставку у Скендер-беговим приходима представљале су глобе.

Увођењем филурицијског статуса за све становништво Црне Горе и преузимањем одредаба о хаса добрима и добрима манастира, као и одредаба о муселемима, у имовинским односима и у дажбинском систему створени су слични услови као за епохе Црнојевића, само знатно ублажени у својим феудалним карактеристикама. То је било повољно за народ, али је у прво вријеме, до 1523. године, био врло тежак санџакбег са својим зулумима. Након пописа који је 1523. начињен послје тужбе раје султану, санџакбег није смио кршити царске одредбе О Црној Гори нити превише злоупотребљавати свој положај. Али су и послје 1523. остале глобе као средство злоупотребе.

Доласком Скендер-бега укинута су тимари. Скендер-бег је закупио и кадијин тимар, тако је изричито уписано у канун-нами из 1523. године.⁴⁹ По османским законима, кнезовима који су спахије остају породична добра, кнежинска баштина коју они уживају, ако им се одузме само тимар а не и кнежина. У дефтеру из 1521. уписан је кнез Алекса као муселем. Код његовог имена није ништа убиљежено, будући да је дефтер из 1521. попис прикупљених дажбина које од црногорске филурије спадају султану умјесто харача. Харачки дефтер уводи само име онога који је ослобођен од пореза и дажбина. Године 1523. Алекса Божидаровић или није био више у животу или је некако друкчије ишчезао из живота Црне Горе. Тек у дефтер из 1523. није уписан, а његово добро — као што смо видјели — припало је другом лицу. Катастарски дефтер, као што је дефтер из 1523. године, не може о таквом имању не водити рачуна, нарочито кад је уписано на лице које за њега плаћа дажбину одсјеком. Зашто бивше добро кнеза Алексе није уписано на његовог сина, из уписа се не може сазнати. Или кнез Алекса није имао синова⁵⁰

⁴⁸ У скупном попису прихода санџакбеговог хаса у дефтеру из 1523. године (*Два дефтера*... II, 75) од млинова је уписана османска дажбина (*resim*), а и у појединачним уписима у оба дефтера, уколико су уведене дажбине, оне су по османским законима.

⁴⁹ *Два дефтера*... II, 79, 86.

⁵⁰ Кнеза Алексе син могао би бити *Петар Алексин*, уписан у попису кућа и у дефтеру из 1521. и у дефтеру из 1523. Међутим, он је у свом посједу држао и баштину, али она раније није била Алексина него Бојкова (види: *Два дефтера*... II, 41, 118).

или је на неки начин раније изгубио имање? Проблем је и у томе што је у дефтер из 1521. у његушкој *махали* Радићевићи уписано пет муселема заједно са кнезом Алексом, а што у истој *махали* у дефтер из 1523. није уписан ниједан. Та чињеница би можда говорила да кнез Алекса није због природне смрти ишче-зао послје 1521. из живота Црне Горе. Иначе би било највјероватније да је између једног и другог пописа умро природном смрћу, јер је у то вријеме морао бити прилично стар.

Наслијеђене из старе државе домаће феудалне и полufeудалне снаге у животу Црне Горе дошле су за вријеме Скендер-бега у гори положај. Укинута је тимар бившег спахије. Цркве су, чини се, тек за Скендер-бега наметнуте дажбине, раније их, изгледа, није било. Ослабио је и положај слободних баштиника, муселема. За вријеме Скендер-бега се знатно смањило њихов број, од 55 пао је на 36.⁵¹ Као црногорски санџакбег Скендер-бег није био само чудна мјешавина турског управника и старог српског владаоца, како то истиче К. Јиречек, него је и добра свога хаса држао једним дијелом као турски великаш, а другим по старом династијском праву. Иако је наслиједио породична добра Црнојевића од свога брата, ранијег домаћег црногорског спахије, он није био представник остатака домаћег феудализма. Осим цркве, он их није ни заштићавао. И поред тога што су манастирима наметнуте дажбине, стара црквена имања и стари односи на њима су остали сачувани. Има непосредних свједо-чанстава да су се на добрима Цетињског манастира стари односи, наслијеђени из бивше државе Црнојевића, одржали и у XVII вијеку.

ПОСЛИЈЕ СКЕНДЕР-БЕГА

Након 1529. године, послје Скендер-бега Црнојевића, који је те године, вјероватно, умро, Црна Гора је припојена Скадарском санџаку. Тек тада је сасвим ишчезло признавање легитимитета Црнојевића од стране турске власти. Али је Црна Гора и у новим условима, у оквиру Скадарског санџака, остала посебна област са филурицијским статусом становништва. Стање је у погледу пореза и дажбина, односно обавеза становништва, у основи остало исто, а санџакбегова права успостављена за вријеме Скендер-бега пренесена су на скадарског санџакбега. Међутим, попис Црне Горе у дефтеру који садржи попис муката у Румелији, а може се датирати између 1529. и 1536. године,⁵² и који напријед речено потврђује, показује и то да су се санџакбегови приходи од Црне Горе у поређењу са Скендер-беговим приходима смањили, иако се број кућа нешто повећао, па, према

⁵¹ Исто, 79, 87.

⁵² Б. Бурђев, *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку* (Сарајево 1953), 13.

томе, и приход од филурија. Смањио се нарочито приход од глоба. Скендер-бег је 1523. имао уписан приход од глоба у износу од 15.000 акчи, а од Црне Горе скадарски санџакбег послѣје њега 8.000 акчи. Иако су ти приходи увођени у дефтер према приближној процјени, разлика ипак показује да положај турског управника над Црном Гором није остао тако чврст као што је био за Скендер-бега. Санџакбегови приходи су се и од неких других дажбина смањили. Одређен је и друкчији положај хаса добара. „Црнојевићеви риболови, бродови и ливаде уписани су као хаса. Од тих хасова неки су дати у тапију, па су неки од тих дати санџакбегу, а неки раји. Пошто је наметнута дажбина (*resim*) као приход, она је санџакбегу одређена“ — вели канун-нама за вилајет Црну Гору у напријед споменутом попису.⁵³ Привидно је на тим добрима остао стари статус, али је овим поступком промијењен правни карактер хаса земаља, иако су оне под старим именом и са старим дажбинама уписане у дефтер, негдје само са нешто промијењеним износом. Скадарски санџакбег није могао добити та добра као насљедна породична добра, као што их је својевремено добио Скендер-бег.

Црква је на својим имањима задржала стара права. На манастирским имањима остали су односи одраније. Манастири су и даље плаћали за своја имања одсјеком, а то је било одређено као санџакбегов приход. Три манастира су плаћала нешто мање износе него 1523. године за вријеме Скендер-бега, а манастир у Ријечи веће. Али је и манастир у Ријечи плаћао мањи износ за стара имања, вишак је плаћао за новокупљена.⁵⁴ Црква је остала једини чинилац у животу Црне Горе који је очувао свој положај наслијеђен из старе државе из времена Црнојевића. Алои непосредно послѣје Скендер-бега још није наступило вријеме богаћења Цетињског манастира. Само је манастир у Ријечи искористио продају неких хаса добара, што је било послѣје Скендер-бега.

С позивом на народну традицију, у ранијој црногорској историографији је заступана теза да је одмах послѣје нестанка династије Црнојевића у животу Црне Горе настала владавина цетињских митрополита. То је стварно владичанска варијанта народне традиције, која је настала касније, утицајем цркве на народну традицију, а почела је потискивати друга народна сјећања од средине XVIII вијека. По том објашњењу је црква срасла са племенским животом народа, са његовом борбом за очување слободе и одмах послѣје нестанка династије била усмјеравајућа снага у тој борби. У тој концепцији историје Црне Горе оно што је било у XVIII вијеку преноси се на XVI вијек. Ни данас присталице поједностављеног схватања о „племенском друштву“ не тумаче друкчије улогу цркве у Црној Гори у XVI

⁵³ *Кануни и канун-наме* (Сарајево 1957), 171, 172.

⁵⁴ Види моју књигу *Турска власт у Црној Гори*, 64.

вијеку, иако не говоре о владавини владика из разних племена, иако борбену снагу народа траже више у установама племенског друштва него у усмјеравајућој улози цркве. Црква се по том схватању једноставно уклапа у црногорско племенско друштво. Свештенство није посебан сталеж, чији положај штите закони,⁵⁵ нити су на имањима манастира очувани феудални односи.⁵⁶ И за Г. Станојевића све је у основи исто, за вријеме Црнојевића, у XVI и XVII вијеку и у XVIII вијеку, све је то развитак „племенског друштва“.

„Слабљење феудалног друштва у вријеме посљедњих Црнојевића узело је толико маха да слободно сељаштво преовладава и чини одлучујућу друштвену снагу. Феудална држава још само постоји у преживјелим институцијама и овешталим титулама које добијају нови садржај... Потпадањем под турску власт није прекинут континуитет друштвеног развоја Црне Горе“ — пише Станојевић у трећој књизи *Историје Црне Горе*.⁵⁷ Говорећи о турској власти у XVI стољећу, Станојевић каже: „Непостојање непосредне турске власти и ограничености ауторитета домаћих самоуправних органа давало је цетињском владици могућност да преузме улогу политичког фактора у земљи. Црква у Црној Гори, заинтересована за јединство земље, а ослањајући се на традицију Немањића и Црнојевића, од самог почетка пада под турску власт постаје носилац државотворних тенденција“.⁵⁸ И затим пише: „Црногорско друштво у XVI вијеку, гледано у цјелини, очувало је своје најбитније карактеристике из времена посљедњих Црнојевића са наглашеном превагом кнежинског уређења“.⁵⁹

Процес прожимања војнодемократске структуре, која се територијализацијом сточарске катунске организације развијала, и наслијеђене феудалне структуре добио је крила у Зети за вријеме ишчезавања власти српске деспотовине над тим крајевима. На том процесу се издигла династија Црнојевића. Заједнице, које ће се развити у брдска племена, образују се непосредно пред пад под турску власт и за вријеме њеног успостављања, развитком кнежина и војводства поријеклом из катунске организације. Те су се заједнице учврстиле и племена се развила под турском влашћу у оквирима такозваних „влашких нахија“, које су имале филурицијски статус.⁶⁰ У исто вријеме у Црној

⁵⁵ Записи X, књ. XVII, 29.

⁵⁶ Види моју расправу „Црковне баштине“ и „властели черногорски“ у два црногорска документа из XVII века, ЈИЧ 2/1964, 15—36.

⁵⁷ Стр. 467.

⁵⁸ Стр. 43.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Процес образовања тих заједница 1455. био је још у току, а имамо документарни доказ да Бјелопавлићи 1477. и Кучи и Пипери 1485. већ представљају развијене заједнице. У Ровцима 1477. унуци родоначелника племена Роваца Гојака Никшина представљају тек четвртину становништва нахије Ровца (види моје расправе: *Из историје Црне Горе, брдских*

Гори у њеној катунској области територијализацијом катунске организације образовале су се заједнице из којих ће се развити племена. Овдје, међутим, у оквирима државе која је израсла из тог процеса, али је била и наследица српске државе у тој области. Та држава је обухватала и сеоске области у којима процес територијализације катунске организације није дао онакву структуру као у катунској, сточарској области. И за вријеме друге владе Ивана Црнојевића и за вријеме владе његовог сина Бурђа држава Црнојевића обухватала је и сеоске области у којима се никад ни касније нису развила племена. У тој држави су се прожимале сеоска феудална структура и војнодемократска структура. У повељи Бурђа Црнојевића из 1492. године се види да Бурђа одређује које ће земље бити враћене Голубовићима, којима је Иван Црнојевић опростио кривицу, а чија је добра посјело племе Малоншићи. Међу осталим добрима враћа им се и дио поља Морања у којем дијелове имају сви Малоншићи. У Бурђевим повељама из 1492. и 1494. године се опет види да Бурђа даје Стјепану Малоншићу у пронију Орахову Љути, ранију баштину Балочевиха и Грубачевиха. Одређује да као феудалну ренту Стјепан Малоншић узима трећину и да границе имања утврди порота од „24 властел околних катунах“. Те повеље показују да постоји у Малоншићима хефалија.⁶¹

Податак о правима свих Малоншића на посједе у пољу Морања не можемо не уважавати кад о томе имамо потврде у оба очувана дефтера из Скендер-беговог времена. А не може се ни тврдити да Бурђа даје добра у пронију само привидно, да то не одговара стварном стању, да је то само „традиција која је још подсећала људе на државну моћ“. За такву интерпретацију нема оправдања у самом тексту. Трећина је била — као што знамо — феудална дажбина и од једног имања које је Иван Црнојевић приложио Цетињском манастиру док је било у његовом посједу. Напријед споменуту интерпретацију не допуштају ни остали извори. Подаци које смо навели и остали подаци из тог времена показују да се и за вријеме Бурђа Црнојевића одржава феудална структура, иако већ јако начета војнодемократском структуром која у то вријеме јача.

Подаци дефтера из 1521. и 1523. године, који су пренесени из првог турског пописа Црне Горе, показују добрим дијелом какав је био распоред феудалних имања и заједница које су се развиле у племена не само у вријеме кад су дефтери писани,

и малисорских племена, Радови Научног друштва БиХ II, 200—207; *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена*, Историјски записи XIII, књ. XVII, 11/1960, 3—30). Да су се брдска племена развила у оквирима „влашких нахија“ истакао је В. Чубриловић, који је у својим радовима много тога објаснио у проблему постанка племена код нас, а писао је посебно о постанку племена Куча (*Зборник Фил. фак.* Београд, VII—1, 1963, 312—334).

⁶¹ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе*, Споменик Срп. краљ. ак. наука XLVII, Београд 1909, 15—16, 20.

него и раније, па и у доба Бурџа Црнојевића. Добра бјегунаца са Бурџем Црнојевићем постоје само у нахијама Грбавци (Љешкопоље и Љешанска нахија), Жупа и Ријека. У тим нахијама се такође налази знатно више добара Црнојевића него у осталим. У тим областима нису се развила племена ни касније, па се ни у наведеним дефтерима не може констатовати да постоје. У њима територијалне јединице које су пописивачи увели као *села* не обухватају више *махала*, осим Грбаваца, Корнета и Комана у нахији Грбавци, па се у вези са тим *селима* може можда говорити о кнежинама. У Црмници су уписана са више *махала* само *села* Орахово и Трново, остала насеља су уведена као посебна села. Међутим, нахије Малоншићи и Пјешивци очигледно представљају јединице у којима се поклапају племе и нахија, као што је то случај код брдских племена. У нахији Цетиње (углавном Катунска нахија) *села* и *махале* у њима су тако распоређени да јасно излази да већ постоји племенска структура, у основи онаква каква је позната касније.⁶²

Подаци дефтера из Скендер-беговог времена показују да се процес потискивања феудалних елемената у животу Црне Горе од стране војнодемократских облика живота крајем XV и у првој половини XVI вијека не може гледати упрошћено, него као прожимање једне структуре са другом, и то не равномјерно него сходно привредно-географским условима. У низинским крајевима Црне Горе за вријеме Бурџа Црнојевића преовлађивали су феудални односи, а у планинским војнодемократски. У животу Црне Горе под турском влашћу у прво вријеме задржали су се преостаци таквог односа међу областима Црне Горе.

Ништа не доказује да су се за вријеме Скендер-бега и одмах послвије њега у нахијама Грбавци, Жупа, Ријека и Црмница свагдје развиле кнежине. Уколико се можда може утврдити да у нахији Грбавци и нахији Црмница већ у то вријеме постоје кнежине, поставља се питање да ли су оне настале уз преовлађивање војнодемократске структуре у тој области.⁶³ Само један поглед у пописе из времена Скендер-бега и непосредно послвије њега већ омогућава закључак да то није било тако. То би се и могло очекивати, јер је филурицијски статус, кад је уведен за вријеме Скендер-бега за читаво становништво Црне Горе, у овим областима био нешто ново. Он није могао одмах дјеловати да сви крајеви Црне Горе за двије, три деценије развију онакву војнодемократску организацију каква је била у XVII вијеку. Филурицијски статус Црне Горе изван изразито сточарске обла-

⁶² Горе наведене податке узео сам по дефтеру из 1523. године, јер он даје тачнију подјелу по нахијама него дефтер из 1521.

⁶³ У нашим земљорадничким крајевима под турском влашћу у другој половини XV и првој половини XVI вијека кнежине, које настају из организације коју су са собом донијели насељени сточари, развијају се као заједнице сеоске самоуправе.

сти, гдје је он можда постојао и раније, настао је актом османске власти. Истина, нису се само брдска и херцеговачка племена развила као одбрамбени системи народа, него су се и кнежине у многим нашим земљорадничким областима под турском влашћу појавиле и у том својству. Али за развитак кнежина у тим областима створена је друштвена подлога, нарочито насељавањима сточара који су са собом донијели своју организацију. Онаква кнежинска организација Црне Горе какву сусрећемо у XVII вијеку очигледно се развила као одбрамбени систем земље. За вријеме Скендер-бега, међутим, крајеви који дотада нису имали кнежине као војнодемократске организације, низински крајеви Црне Горе, нису били угрожени да ће изгубити свој филурицијски положај. Та опасност се могла појавити знатно касније. Али, ако је филурицијски статус за читаво становништво Црне Горе настао декретом османске власти, кнежине војнодемократског карактера, као одбрамбени систем народа, нису могле бити уведене одједном, морале су се постепено развити. Чак и Станојевић мора да усвоји да се војнодемократска кнежинска организација Црне Горе каква је у XVII вијеку развила постепено, јер каже да нахијских кнезова није било увијек. Он поставља питање: кад је „установљена“ функција нахијских кнезова.⁶⁴ То се питање, међутим, не може тако поставити, јер искрсава проблем како се постепено развио унутрашњи живот земље Црне Горе, која је у XVII столећу федерација кнежина, од којих су кнежине у већем дијелу њене брдске области племена.

Непосредно последице Скендер-бега нису били створени услови за развитак онеке кнежинске организације каква је била у XVII вијеку. Турска централна власт је била конзервативна сила. Она је чак кроз читав XVI вијек водила хаса земље Црнојевића, као такве, иако се последице смрти Скендер-бега правни основ на којем је санџакбег уживао приходе од хаса земаља промијенио, што се констатује у дефтеру који смо поменули. Мада скадарски санџакбег није био заинтересован за очување правног положаја Црне Горе као Скендер-бег, он није могао промијенити филурицијски статус Црне Горе. Опасност од турског продирања у филурицијску област Црне Горе путем прибављања имања од стране турских великаша и путем исламизације још није била видна, јер је тај процес тек започео.⁶⁵ Са турске стране још није створен изазов који би захтијевао „увођење“ војнодемократске организације онеке каква је била у XVII столећу.

Са црногорске стране се турској власти супротставио начин живота земље у којој владају окоштали обичаји, који се врло

⁶⁴ Стр. 483.

⁶⁵ Види: *Турска власт у Црној Гори*, 46, 65; *Годишњак VII*, 30—36.

споро мијењају уколико не наступи измјена становништва насељавањем јаког, утицајног слоја са друкчијим начином живота и другим обичајима. То вриједи и за област гдје се нису развила племена, а да је то одлика „племенског друштва“, то нико не оспорава. Чак и да је са турске стране наступило изазов који би тражио брзи развитак онако развијеног војнодемократског уређења читаве Црне Горе какво је било у XVII вијеку, то се не би могло одједном „установити“. Присталице схватања о „племенском друштву“ у Црној Гори и у XVI и XVII вијеку⁶⁶ и не оспоравају ту устаљеност у облицима живота народа у Црној Гори. Напротив, они ту одлику подвлаче и ничим је не ограничавају. Они не признају промјену, један је однос између турске власти и „црногорског племенског друштва“ од краја XV до краја XVII вијека. Они не признају свједочанства извора, односно произвољно их тумаче.

У духу својих схватања Станојевић тврди да Црна Гора и у XVI вијеку није била под непосредном турском влашћу, да је и тада била у основи у истом положају према турској власти као и у XVII вијеку. Тиме што су доласком Скендер-бега сви становници Црне Горе оглашени филурицијама, сељацима слободним од тимарских дажбина, није са стране Турака укинута њихова непосредна власт над Црном Гором, успостављена 1498. године. Иако му је управа над Црном Гором била дата по истом легитимитету по којем је признавана Стефану Црнојевићу, ипак Скендер-бегова управа над Црном Гором није била двовлашће. Скендер-бег је добио на управу Црну Гору као санџакбег, као редовни представник непосредне турске власти. Да Скендер-бег као санџакбег није имао непосредну власт над Црном Гором, то може рећи само онај ко не води рачуна о несумњивим свједочанствима бројних извора. У првој половини своје управе он се чак осилио и на рачун султанових интереса. Скендер-бег је, уосталом, уживао приходе од Црне Горе. Он не би могао живјети као санџакбег да су изостали ти приходи, јер су они били једини приходи његовог хаса.

Скадарски санџакбег, под чију је власт дошла Црна Гора послије Скендер-бега, био је као представник власти Скендер-бегов наслједник. Тада није укинута непосредна турска власт. Може се, можда, поставити питање: кад је и колико је та власт била стварна? На такво питање мора се дати одговор само на основу извора и њихове научно објективне интерпретације. Али, не може се тврдити да је санџакбегова власт над Црном Гором била посредна, јер је војвода, који је сједио у Жабљаку и имао надзор над Црном Гором, био санџакбегов орган власти.

За тврдњу да је у XVI вијеку послије Скендер-бега у Црној Гори постојао домаћи главар који је имао исти положај као у

⁶⁶ Друкчије се проблем „племенског друштва“ поставља кад је ријеч о историји Црне Горе у XVIII вијеку.

XVII вијеку црногорски спахија, да је он био представник народа читаве Црне Горе и да је купио харач умјесто царских харачара, да је све то било одмах послије Скендер-бега, нема спомена у савременим изворима. Турска власт није обновила функцију домаћег спахије који би служио као посредник између ње и народа Црне Горе.

Али о томе у другом дијелу ове расправе у којем се мора прићи и проблему развитка аутономије у Црној Гори под турском влашћу. Том приликом и о улози цркве, јер се етнархија у Црној Гори под турском влашћу прво фактички развија, па затим турска власт поставља домаћег спахију да буде посредник између ње и народа, односно самоуправних органа етнархије, и тиме признаје аутономију Црне Горе.

(Други дио слиједи)

Branislav Djurdjev

LES SPAHIS AU MONTENEGRO

Les premiers spahis au Monténégro aux XVème et XVIème siècle et leur disparition

Résumé

Depuis la chute du Monténégro sous le pouvoir turc (1496) jusqu'à la fin du XVIIème siècle (1688) l'attitude du pouvoir turc envers le Monténégro, peut dans ses caractéristiques se diviser en trois parties:

- 1) la position du Monténégro peu après la chute sous le pouvoir turc (1496) jusqu'à l'apparition de Iskender-bey Crnojevitch (1513),
- 2) le Monténégro au XVIème siècle avec une population vivant sous le statut "filuridji" et,
- 3) l'autonomie du Monténégro sous la forme d'ethnarchie au XVIIème siècle.

Dans la première et la troisième époque existait au Monténégro, pendant le gouvernement turc des spahis monténégrins qui représentaient leur peuple auprès du pouvoir turc et à la deuxième époque ils n'existaient plus.

Dans la première partie de ce texte, l'auteur examine seulement les données concernant les spahis monténégrins au Monténégro aux XVème et XVIème siècle jusqu'à l'arrivée de Iskender-bey Crnojevitch en tant que Sandjak beyi du Monténégro. Sur les spahis au XVIIème siècle l'auteur s'exprimera dans la deuxième partie de ce texte.

Selon les déclarations du registre pour le Monténégro de l'année 1523, au moment où a été mis en place le gouvernement turc (1496) deux grands seigneurs monténégrins ont été reconnus comme spahis. Se servant des données des registres turcs du Monténégro datant de 1521 et 1523, l'auteur a dans ses travaux antérieurs prouvé que l'un de ces deux spahis monténégrins était Stéphane Crnojevitich qui était le descendant de l'ancienne dynastie. Les résultats de cette recherche sont encore mieux argumentés dans ce travail. Stéphane Crnojevitich en devenant spahi conservait les possessions de la dynastie Crnojevitich qui se trouvaient au Monténégro, et il lui était également reconnu le droit de posséder les biens de ceux qui avaient émigré avec Đurđe Crnojevitich, biens qu'il avait déjà usurpés. Les salinss des Crnojevitich à Grblje, cependant lui avaient été pris pour devenir la propriété du sultan. A cette époque le Monténégro était une vilayet placée sous le contrôle du Sandjak beyi de Skadar mais avec un double gouvernement intérieur. Selon certaines données dans les dits registres et selon les témoignages d'un chroniqueur vénitien Marin Sanuta, il ressort que le deuxième spahi était le Knez Alex Bojidarovitich, duc de Njeguš (Njegouch).

Quand, à la fin de 1498, Stéphane Crnojevitich a été destitué au Monténégro et quand a été supprimé le double gouvernement, restait le Knez Alex Bojidarovitich dans sa position première. Tout montre que subsistaient encore quelques éléments du double gouvernement, en dépit du renversement de Stéphane Crnojevitich, même si le double gouvernement avait été formellement supprimé. De plus, ni les biens de famille usurpés n'avaient perdu le statut juridique qui existait quand ils appartenaient à Stéphane Crnojevitich. Tels que, ces biens, avec leur statut sont parvenus en la possession de Iskender-bey Crnojevitich par droit de succession, quand celui-ci est devenu le Sandjak beyi du Monténégro (1513).

L'arrivée de Iskender-bey Crnojevitich en tant que Sandjak beyi du Monténégro, signifie d'une part, la reconnaissance par le sultan de la légitimité de la dynastie des Crnojevitich et d'autre part la suppression des vestiges du double gouvernement qui avait régné jusqu'à époque.

Iskender-bey obtient les biens familiaux avec le même statut juridique tels qu'ils avaient appartenu à Stéphane Crnojevitich mais en tant que Sandjak beyi turc. C'est alors qu'ont été supprimés les "timars" au Monténégro et qu'a été donné le statut de filuridji à la population. En même temps était supprimée la fonction de spahi monténégrin représentant le vestige de l'ex-gouvernement.

Après-Iskender-bey (1529) le Monténégro est passé sous le règne direct du Sandjak beyi de Skadar, même s'il était une vilayet à part à statut filuridji des habitants. A cette époque jusqu'à la fin du XVIème siècle on ne rencontre plus de spahis monténégrins au Monténégro. C'est seulement au XVIIème siècle que sera de nouveau instaurée la fonction de spahi monténégrin au Monténégro. C'est le signe de l'autonomie du Monténégro au XVIIème siècle qui s'exprimait dans la vie intérieure comme ethnarchie. Cette ethnarchie était à la base du renforcement de la position féodale de l'église dans la vie militaire et démocratique du Monténégro qui commence à partir de la moitié du XVIIème siècle. Mais ceci fera l'objet de la deuxième partie de ce travail.

